

МІСТОБУДІВНІ ТА АРХІТЕКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ СЛОБОДИ ПОЛОВИЦІ ЗА ЛІТЕРАТУРНИМИ ТА КАРТОГРАФІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ XVIII–XX СТ.

Охорона архітектурно-містобудівної спадщини в Україні останнім часом стає одним з найважливіших питань містобудівної діяльності, що пов'язано з інтенсивним сучасним розвитком історичних міст. Актуальним стає наукове вивчення містобудівних та архітектурних концепцій в Україні та інших країнах Європи. Велика кількість досліджень з історії архітектури різних регіонів і України в цілому сьогодні добре відомі. В більшості випадків головними методологічними засадами були обрані орієнтири на найбільш визначні міста та пам'ятки зодчества. Паралельно проводиться історико-архітектурне обстеження території України для створення «Каталогу пам'яток архітектури та містобудування України» і підготовка матеріалів до «Зводу пам'яток історії і культури України». Дніпропетровський регіон не є виключенням. Історія міста Дніпропетровська тісно переплетена з планувальним та архітектурним розвитком ряду населених пунктів козацької доби.

Дослідження історичних ландшафтів ареалу сучасного міста Дніпропетровська є окремою, досить специфічною частиною вивчення культурної спадщини потужного урбаністичного центру. Інтенсивне освоєння ділянок під нову забудову, природні ризики, проблема походження самого міста та багато інших аспектів серйозно загрожують культурній спадщині краю, яка є свідком стародавньої історії.

На жаль, містобудівна спадщина Дніпропетровщини козацької доби майже не була предметом наукових досліджень, тому в сучасній українській літературі, присвяченій вивченню архітектури та містобудування різних регіонів країни, історичні поселення на теренах Дніпропетровська – це суцільна біла пляма.

Головним завданням даної роботи є локалізація місцезнаходження та реконструкція архітектурно-планувальних особливостей окремого населеного пункту – слободи Половиці, що знаходилася в низинному районі сучасного центру міста Дніпропетровська протягом другої половини XVIII ст., а також історичного ландшафту вказаного періоду в цілому.

Якщо подивитися на зріз будівельного котловану, влаштованого в центрі Дніпропетровська, добре видно як під шаром сучасного асфальту, залишків фундаментів та піску, простежується темний прошарок ґрунту. В ньому видно залишки деревини, уламки цегли і велику кількість керамічного та скляного посуду. Культурний шар – так за археологічною термінологією називається це специфічне утворення, яке зустрічається на місцях поселення людини. Це природно-історичне утворення має своєрідний історичний розвиток і несе в собі важливу інформацію.

Потужність культурного шару коливається від 20 см до декількох метрів. Які ж особливості криються в культурних шарах сучасного Дніпропетровська? Культурний шар дає можливість виявити періоди формування давніх поселень, залишки колишніх споруд, свідoctва пожеж, колишні яри, ями, русла стародавніх річок, що засипано сучасним культурним шаром. Але в першу чергу давній культурний шар, що вміщує залишки будівельних матеріалів (фундаменти, конструкції стін) і різноманітні сліди життєдіяльності людини (ями для сміття, керамічні вироби, кістки тварин та ін.) є важливим джерелом інформації для істориків та археологів.

Дослідження культурних залишків археологічного шару сучасного міста дослідниками різних наук дасть змогу зазирнути в минуле, реконструювати розвиток та існування поселення на даній території.

За матеріалами «Проекта комплексных зон охраны г. Днепропетровска. 1992 г.» на схемі «Ландшафт, планировка, застройка, археология» слободу Половицю (зона охорони археологічного культурного шару) показано дуже схематично (видовжена сіра пляма). Не дивлячись на існування цієї «приблизної» охоронної зони в центральній частині міста археологічні дослідження на вказаній території не проводились до 2004 року.

Половиця. Цю назву ще довго використовували місцеві жителі, навіть через 100 років після заснування міста Катеринослава. Але де саме знаходилося дане поселення, засноване ще за часів Нової Запорозької Січі, а можливо й раніше? Яку територію воно займало у різні періоди свого існування?

З історії українського Півдня добре відомо, що Дніпровський водний шлях формував природні кордони системи розселення, притягуючи до себе велику кількість народу. Дніпро у різні часи був найбільш поживавленим шляхом, переселенців, які активно залюднювали та освоювали землі Надпорожжя [1, 71; 2, 94; 3, 6; 4, 19]. Не стала винятком і територія сучасного міста Дніпропетровська.

Виходячи з літературних, картографічних та археологічних джерел, за період з IX по XVIII ст. на території Надпорожжя (як і Нижнього Придніпров'я в цілому) здійснилася послідовна зміна системи розселення двох класів – з сільським та змішаним (сільсько-містечковим) населенням [5, 6; 6, 94]. Публікації та дослідження з історії Дніпропетровська-Катеринослава вказують приблизне місце виникнення перших зимівників та розвитку слободи «под сенью крутой горы у излучины Днепра» [7, 8; 8, 7-8].

Археологічні знахідки різних періодів, розповідають про заселення прилеглих до колишньої слободи територій з давніх часів. В парку ім. Т.Г.Шевченка (колишній Потьомкінський сад) було знайдено рештки неолітичного поселення та майстерні з обробки каміння (VI-IV тис. до н.е.) [9, 74-75], також обстежено залишки споруд періоду міді та бронзи [10, 104-106; 11, 31], а на сучасній вулиці Барикадній виявлено залишки скіфського поселення [12, 336].

Поки що невідомо точно, коли з'явилися на території майбутньої слободи перші зимівники, але Лазар Глоба «...в 743-м году...поселился против острова на Днепре, называемого Монастырской...», і згадував, що «...населялась невдале моего жилья слобода Половица...» [13, 318; 14, 50-61]. За яким принципом і чому саме в даній місцевості селилися перші мешканці, маємо стислі дані дніпропетровського дослідника М.Шатрова. Він наводить спогади старих людей: «Селились в чащобе: так безопаснее от вражеских набегов (мається на увазі у лісах, осторонь від відомих шляхів та перевозів – О.Х.)».

Важко зараз щось казати про територію і містобудівні властивості слободи Половиці 1750-х років, оскільки досі не виявлено архівних матеріалів та не проведено археологічних досліджень, що дають можливість відтворити планувальну систему поселення до так званої «агарянської навали». Відомо тільки, що на карті Де-Боскета 1751 року Половиця вже значиться слободою [15, 41; 16, 66]. Це говорить про значний розмір поселення і кількість мешканців. Якою ж була загальна картина історичного ландшафту того часу?

З попередніх досліджень ясно, що за характером розподілення населених пунктів надпорожжиста демоекосистема належить до типу густонаселених дисперсно-концентрованих систем змішаного підваріанту (з поєднанням

групових систем населених місць і автономних поселень). На історичній карті сучасного Дніпропетровська це добре простежується.

За структурою розселення дніпрово-надпорожисту розселювальну систему Дніпра варто віднести до підтипу **смугових**, а за взаємозв'язком з ландшафтом – до різновиду **приводоймищевих** систем з малюнком структури поселення, що повністю відповідає малюнку ландшафту.

Внаслідок історичних та природно-географічних умов поселення Половиця, як і більшість поселень на даній території [17, 48–53], було приводоймищевим. При цьому на вибір ділянок для її розміщення вплинула спеціалізація господарської діяльності населення, орієнтована переважно на садівництво та землеробство. Про це свідчить факт розміщення на рівнинній місцевості.

Нарівні з річкою на процес формування даного поселення суттєво впливала транспортна мережа, оскільки в картографічних джерелах добре простежуються дороги. Але поселення не можна назвати придорожнім, бо транзитні шляхи пролягають осторонь від нього.

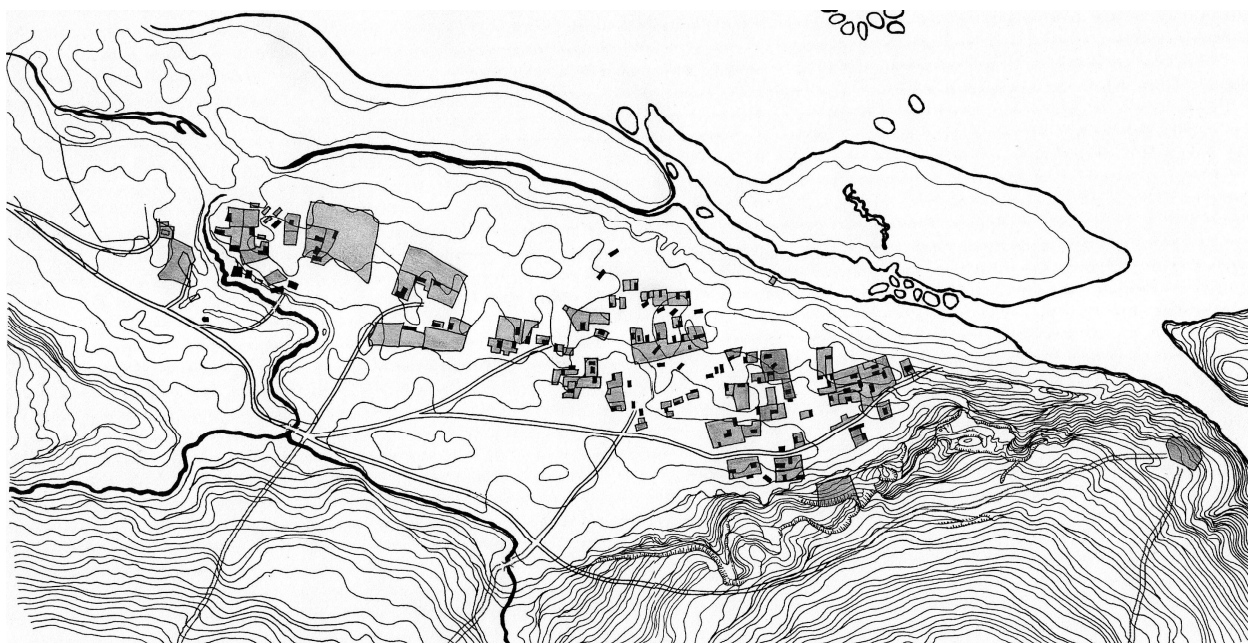
Окрім річки та шляхів суттєву роль в архітектурно-просторовому формуванні **групової системи населених місць** (далі ГСНМ) відігравали природні та штучні домінанти. Про це свідчить доволі високий відсоток, який припадає на периферійно- та центрично-акцентовані групові системи. При цьому кількість акцентів в надпорожистих ГСНМ коливається від 1 до 4, а розміщені вони переважно в середині плями системи і в більшості випадків на вісях її структуроутворюючих елементів.

За одними джерелами слобода Половиця вціліла під час татарського нападу в 1768 і 1769 р.р. [16, 66] і навіть збільшилася [18, 149], інші вказують на те, що її було спалено [15, 41]. В той час «...Половица, по дошедшим памятникам и рассказам, была совсем пуста и кроме льохов не имела никакого жилья... Казаки запорожские имели обыкновение... копать себе норы и укрывались в подземных ходах...» [19, 67]. Як бачимо, спочатку поселенці рили собі льохи та землянки, пізніше, після знищення Запорозької Січі, «...многие из запорожского казачества ушли в Половицу, как слободу далекую от битого казацкого шляху...» та почали собі будувати по кутках курені та хати. Дуже швидко поселення розкинулося по берегу Дніпра. Ось як згадувала Половицю одна з колишніх мешканок у середині XIX сторіччя: «Хати були великі і малі, тіки тоді плани (садиби) були великі... Города были од гори, де Собор та аж до самісінького Дніпра... По горі стояли вітряки, криті очеретом» [15, 41]. За одними даними в слободі існували водяні млини, майстерні, базар [15, 41], а за іншими – «...не было здесь майданов, улиц, переулков, мало походила Половица на обычную деревеньку...» [7, 9].

Відомі картографічні матеріали 1770-х рр. [20], на яких простежується стан планувальної системи «деревни Половицы». Добре видно, що поселення розміщувалося на мальовничій низинній ділянці дніпрового берега. З південної та східної сторін від поселення починалося підвищення, в двох місцях розрізане величезними давніми балками, по дну яких протікали

невеличкі річечки. Зливаючись в одне русло вони утворювали одну річку. Одні дослідники стверджують що саме ці дві річечки дають початок річці Половиці, інші говорять, що річка Половиця «...начиналась по-теперешньому от Озерного базара, сперва одним желобом, шла по проспекту, где теперь канава, потом, постепенно уклонялась влево, соединялась с другим желобом, вытекавшим из Жандармской балки (бывшей Казначейской), дальше шла уже одним желобом, около версты длины, параллельно Днепру» [21, 38]. Так чи інакше річка звиваючись, утворювала величезне коліно з заходу на схід і впадає в Дніпро. Від основного русла Дніпра берегову лінію відділяли численні острови та великий півострів, утворюючи затишне річище перед поселенням.

Добре видно, що первинне поселення – ембріон майбутньої слободи розташовувалося на східній стороні зображеного на мапі населеного пункту, оскільки саме в цій частині найбільша густота вуличної мережі й щільність забудови. Західна частина має характерну для неукріплених слобод крупну нарізку ділянок і низьку щільність забудови.

*Слобода Половиця на мапі Саксаганського повіту Новоросійської губернії 1778 р.
(прорис автора)*

Окремо розташовані кутки мають доволі чіткий характер. Можливо, спогади Микити Коржа дадуть відповідь щодо перших назв вказаних кутків та їх мешканців: «Когда зашли предки Коржа в сию Украину, в Новые-Кодаки, на месте Половицы не более было шести хат и жили хозяева зимовниками: 1) Крошко (на месте, где ныне гимназия); 2) Запорожец Андрей Токарь (где ныне дом штаб-лекаря Роде); 3) Лазарь Глоба. Глоба жил на том самом месте, где ныне светлейшего дом и казенный сад, внизу над Днепром, под скелею... с ним т.е. Глобою и еще жил один козак женатый, Игнат Сидорович Каплун; а тут-же и мой собственный (Коржев) дом был и мы жили все трое с своими

семействами в одной хате под одною крышею, в коей было два отделения, т.е. две избы. На том ныне месте устроена караулка для сторожей и часовых солдат, кои теперь караулят казенный сад, и живут в караулке у берега над самым Днепром [22, 35] ... о прочих трех козаках, кои жили здесь, по соседству с нами, зимовниками, а равно и о именах их и прозвищах, не помню [22, 36]».

Незважаючи на фрагментарне розміщення вцілілої або відновленої забудови, добре простежується процес функціональної диференціації.

Якщо говорити в цілому, в диференційованих поселеннях того часу спостерігається значно більша різноманітність видів функціональних зон і варіантів їх комбінацій. Зустрічаються зони громадських центрів з культовими спорудами і їх комплексами, побутові, складські (групи клунь та льохів), недиференційні побутові (з будівлями для худоби та загонами) і суто промислові (будівлі для сушіння та обмолоту зерна) зони, які у більшості випадків безпосередньо межують з житловою забудовою. Говорячи про форму даного поселення, варто звернути увагу на перевагу стрічкових структур, частково або повністю підпорядкованих природній підоснові чи транспортній інфраструктурі.

Щодо характеристики забудови житлових зон поселення, то його статистично-типологічний аналіз вказує на те, що як недиференційовані (житлово-промислові), так і багатофункціональні (тільки житлові) зони опиняються під повним або частковим впливом природних та штучних структуроутворюючих елементів. За планом 1778 року добре видно в житловій зоні внутрішній простір – центральну площу – який не повністю замкнений і має візуальний доступ до забудови сусіднього кутка.

Суттєво доповнити характеристики житлових зон поселення дозволяють результати аналізу композиційних прийомів їх акцентування. Населений пункт, який має архітектурні домінанти, розміщений на кордоні плями житлової забудови і в напрямку її головної вісі.

Постановка архітектурних акцентів всередині житлової забудови з орієнтацією на них фасадів житлових будинків, пов'язана з тенденцією до посилення ролі штучного середовища в житті козацького населення на противагу значному впливу суворих природних умов українського Степу. Збереження ж традиційного способу периферійної постановки акцентів (або використання природних), ймовірно, обумовлене бажанням вирішити суто утилітарні завдання, оскільки домінанти використовувались як спрямовуючі орієнтири під час руху по річці (звертаємо увагу, що напрямок найстарішої вулиці Дніпропетровська (сучасної вулиці Ливарної) спрямовано на природну домінанту – найвищу точку Монастирського острова, що простежується навіть на планах Половиці). І на завершення, комбіновані засоби акцентування свідчать про високе будівельне мистецтво, що вдало вирішувало складні композиційні завдання в процесі архітектурно-просторової організації навколишнього середовища.

Щодо локалізації місцезнаходження поселення Половиця то вдалося прив'язати картографію 1778 року до сучасної топографії. Найстаріша частина слободи з центральним майданом тягнулася трохи північніше сучасної площі Д.Бедного та вул. Ливарної. В силу історичних процесів вже в 1780-х роках планувальна вісь центральної площі з вулицею знаходилася на сучасному місці.

За даними 1779 року в слободі нараховувалось 125 дворів. Забудова слободи у 1778 року тягнулася довгою смугою вздовж Дніпра з південного сходу на північний захід. Найстаріша частина Половиці знаходилася в районі сучасної вул. Ливарної, починаючись від сучасного рогу вулиць Кам'яної та Набережної, прямуючи через площу Д.Бедного в напрямку сучасних вулиць Глінки (південний кордон) та Плеханова (північний кордон) і виходила на берег річки Половиці в районі сучасного рогу вулиць Словацького та Плеханова. На протилежному березі річки Половиці знаходилася лише одна садиба, вона припадає на трасу сучасної вул. Словацького недалеко від сучасного Театру опери та балету. Ще одне чудове джерело, що проливає світло на стан забудови слободи Половиця – це проектний план губернського міста Катеринослава 1786 року [23]. Його в своїх роботах використовували місцеві дослідники С.Б.Ревський та М.Е.Кавун [24, 55-57; 25, 29].

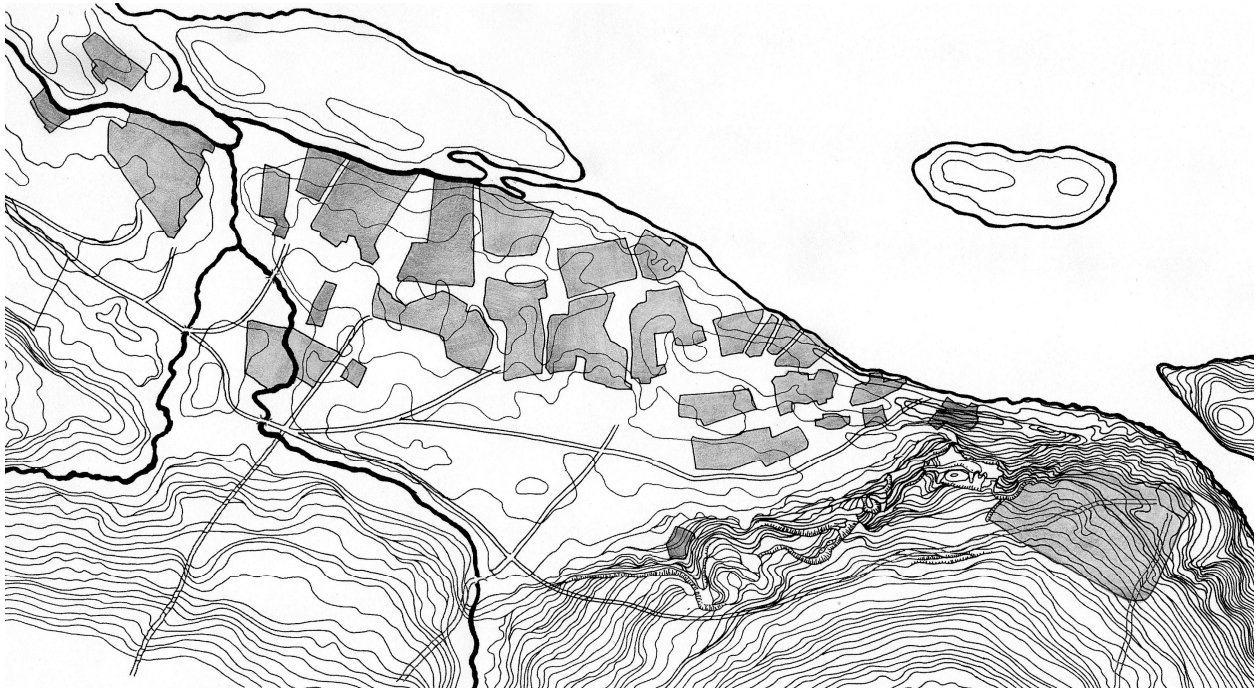
Менше ніж за десять років територія слободи збільшується майже вдвічі. Добре видно, що квартали витягнулись в напрямку до Дніпрового берега, південна сторона (сучасна вул. Глінки) – лишалася на тому ж місці. В північно-західному напрямку слобода теж витягнулася, окремі садиби розташовувалися вздовж сучасної вул. Ленінградської навпроти сучасного будинку-музею О.Блаватської.

Так звані кутки збільшуються. Кожний з них має окремий під'їзд, центральний майдан і просту вуличну мережу. На жаль, на вказаному плані позначено лише межі кварталів, але відсутня забудова. Також впадає в око зміна напрямку течії річок, що витікали зі старовинних балок, при злитті в єдине русло, хоча для планувальної схеми поселення це не мало великого значення.

Після зіставлення писемних та іконографічних матеріалів набагато полегшується локалізація та дослідження слободи Половиці. Виникає потреба археологічних розвідок центральної частини слободи. Для локалізації місцезнаходження решток фундаментів першої дерев'яної церкви, й споруд храмового комплексу доведеться досліджувати місце сучасної площі Д.Бедного зі сквером по вулиці Ливарній.

Важко на даному етапі досліджень вести мову про архітектурні властивості споруд слободи, але за ретельного археологічного дослідження решток фундаментів, колишніх місць майданів з'явиться можливість професійно реконструювати зовнішній вигляд не тільки старовинної церкви, але й інших давніх споруд козацького поселення. Розкопки, вивчення архівних матеріалів допоможуть встановити планувальні та архітектурні властивості центральної частини Половиці: храму, місця поховань навколо церкви,

розташування залишків інших споруд й повернути нащадкам сторінки рідної історії, що нещадно стираються з поверхні землі навіть зараз.

*Слобода Половиця на проектному плані губерньського міста Катеринослав 1786 р.
(прорис автора)*

Підбиваючи підсумок, можна констатувати, що поселення Половиця мала низку специфічних рис, які дозволяють в своєму комплексі виокремити територію цього населеного пункту для історико-археологічної зони (або зони охоронного культурного шару) і в першому наближенні виявити межі цього давнього поселення.

На цьому, звісно, робота не закінчується, оскільки проведений аналіз є лише першим етапом комплексного дослідження містобудування та архітектури давнього поселення в Надпорожистій частині Дніпровського басейну. На черзі такий же детальний аналіз об'ємно-планувальних структур козацьких садиб, житлових та господарських споруд, а також їх конструктивних та декоративних елементів і деталей. Його результати передбачається надрукувати в наступних випусках даного збірника. Пізніше на цих матеріалах можливе створення більш повної характеристики регіональної архітектурно-містобудівної картини Півдня України.

Дана проблема вимагає проведення комплексного аналізу поглядів дослідників на збереження архітектурної спадщини і, зокрема, пам'яток з історії суспільства козацької доби. Дослідження культурологів, вчених з наукознавства, археологів, архітекторів, мистецтвознавців, етнографів та музеєзнавців повинні скласти науково-теоретичну базу для вирішення цієї проблеми.

Розташування житлових кварталів слободи Половиці за картографічними джерелами 1778-1786 рр. на сучасній топографічній основі міста Дніпропетровська (прорис автора).

Найдавніша частина Катеринослава – площа навколо Успенської церкви. 1890-і рр.

Вулиця Ливарна – найдавніша вулиця міста Дніпропетровська, спрямована на найвищу частину о.Комсомольського (Монастирського). Вулиця під час будівництва нових будинків. Початок 1990-х рр.

Бібліографічні посилання:

1. Археологія Української РСР. Ранньослов'янський та давньоруський період. – К.: Наукова думка, 1975. – Т.3.
2. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – Москва: «София», «Гелиос». – 2001.
3. Толочко П.П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология). – К.: Наукова думка, 1985.
4. Днепропетровск. Архитектурно-исторический очерк. Андрущенко Н.П., Зубарев С.Е., Ленченко В.А. – К.: Будівельник, 1985.
5. Толочко П.П. Происхождение древнейших восточнославянских городов // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. (История и археология). – К.: Наукова думка, 1985.
6. Добровольский А.В. Следи перебування слов'ян XII–XIII ст. у Надпорожжі. – К., 1949. – Т.І.
7. Шатров М. Город на трех холмах. – Днепропетровск: «Промінь», 1969.
8. Швидковский О.А. Днепропетровск. – Москва, 1960.
9. «Краткие сообщения Института археологии АН УССР». – 1953. – Вып.2.

10. «Известия археологической комиссии». – 1911. – Вып.43.
11. «Советская археология». – 1960. – №4.
12. Сборник статей по археологии и византиеведению, вып.2 – Прага, 1928.
13. Беднов В.К биографии Лазаря Глобы // ЛЕЖАК. Вып. 8. – Екатеринослав, 1912.
14. Кавун М.Е. До історії формування міста Катеринослава у другій половині XVIII ст. (слобода Половиця та її населення) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол.: В.Ю. Пушкін (відп. ред.) та ін. – К.: Рідний край, 2000. – Вип.11: На пошану акад. НАНУ П.Т. Тронька.
15. Старостін В. Столиця Степового краю Дніпропетровськ. Нариси з історії краю. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2004.
16. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: Ч.І; Ч.ІІ. – К.: Веселка, 1995.
17. Харлан О.В. Територіально-історичні передумови виникнення архітектурно-планувальних традицій у козацьку добу на території Запорозьких Вольностей // Історія і культура Придніпров'я. Вип.3. – Дніпропетровськ: НГУ, 2006.
18. Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000.
19. Милославский В.И. Половица (окончание) // Екатеринославский юбилейный листок. № 8, пятница 24 апреля. – Екатеринослав, 1887.
20. План Новороссийской губернии Саксаганского уезда, течение р. Днепра (правый берег) 1778 г. от местечка Новые Кайдаки до местечка Старые Кайдаки (9 частей) // РГВИА. – Ф.ВУА. – №24100.
21. Яворницький Д.И. История города Екатеринослава. – Днепропетровск «Промінь», 1989.
22. «Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа». – Одесса, 1842 // Приложение к газете «Собор». Репринтное издание. – Днепропетровск, 1991 г.
23. «План вновь прожектированного для нового устройства губернского города Екатеринослава при реке Днепре потечению с правой стороны услободы Половицы, сочинён 1786 году апреля» // РГВИА. – Ф.ВУА. – Оп.1. – Д. 21931. – Л.1.
24. Ревський С.Б. Про атрибуцію перших планів м. Катеринослава // Збірник рефератів доповідей обласної науково-практичної конференції з історичного краєзнавства. – Д.: Вид-во ДДУ, 1990.
25. Кавун М.Э. Долгий век Екатеринослава (конец XVIII – середина XIX века) // Днепропетровск. Архитекторы / Н.П. Андрущенко, М.Э. Кавун, В.С. Старостин и др.; Под общ ред Н.Н. Кондель-Перминовой. – К.-Д.: Издательский дом «А+С», 2006.